

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41

Aralık 2015

December 2015

www.sosyalarastirmalar.com ISSN: 1307-9581

KIRGIZ ŞİİRİNDE "GELENEĞİN" KEŞFİ VE EGEMBERDİ ERMATOV DISCOVERY OF "TRADITION" IN KYRGYZ POETRY AND EGEMBERDI ERMATOV

Muhammet Nurullah CİCİOĞLU*

Öz

Kırgız şiiri XIX. yüzyıla kadar sözlü kültür geleneğinin bir parçası olarak devam etmiştir. Bu yüzyılın ortalarından itibaren medrese öğrenimi gören halk şairlerinin, şiirlerini elyazması kitaplarda toplamaya başlamasıyla Kırgız şiiri yeni bir döneme girmiştir. Bu şairler medreselerde dinî bilgilerin yanında Şark edebiyatına ait eserleri de okumuş ve bu edebiyatın etkilerini eserlerine yansıtılmışlardır.

Sovyet döneminin başlamasıyla bu şairlerin eserleri yasaklanmıştır. Böylece temelleri yeni atılan Kırgız Sovyet Edebiyatı, geçmişle bağları kopararak, tamamen rejimin istediği mecrada gelişmiştir.

Ermatov, Sovyet dönemi şairlerinden olmakla birlikte Sovyet sonrası dönemde Kırgız şiirinin yeniden kendi medeniyet damarlarından beslenerek gelişebileceği düşüncesiyle Şark edebiyatına yönelir ve Kırgız şiirine "geleneğin" kapılarını açar. "Muhammed Paygamber: Dastan"ı bu manada ortaya koyduğu en önemli eserdir. Ermatov bu eserinde sözlü kültüre ait olan destan türünü, modern şiirin yapısal özellikleri ve Şark edebiyatının dünya görüşü ile birleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Şiiri, Kırgız Şiir Geleneği, Egemberdi Ermatov.

Abstract

Kyrgyz poetry continued as a part of oral culture tradition until XIX century. From the middle of this century, Kyrgyz poetry entered a new turning point after folk poets having madrasa education had started to collect their manuscripts in books. These poets read the works belonging to the Oriental literature in addition to their theological knowledge attained from madrasas.

With the start of Soviet era, the works of these poets were banned. Hence, Kyrgyz-Soviet literature whose foundations were just laid was cut its relations with the past; and it developed in a media which the regime wanted.

Although Ermatov is one of the Soviet era poets, with the thought that Kyrgyz literature can be fed from its own veins of civilization after Soviet period, he tends towards the Oriental literature and opens the gates of "tradition" to Kyrgyz poetry. His epic, Muhammad Paygamber, is his most important work he has put forth within this sense. In his work, Ermatov has combined epic genre concerning with oral culture with structural properties of modern poetry and the world view of the Oriental literature.

Keywords: Kyrgyz Poetry, Kyrgyz Poetry Tradition, Egemberdi Ermatov.

Giriş

Kırgız şiiri, köklü bir sözlü kültür geleneği temelinde teşekkül etmiştir. Kırgızların en önemli kültürel mirası olarak geçmişten günümüze kadar gelen bu sözlü gelenek XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yazılı bir edebiyat oluşturma sürecine girmiştir. Daha önceleri "tökmö akın" adı verilen halk şairleri tarafından "komuz" eşliğinde icra edilen şiirler, XIX. yüzyıldan itibaren dönemin medreselerinde eğitim alan ve "cazğış akın" adı verilen okur-yazar halk şairleri tarafından yazılı hale getirilmeye başlamıştır (Obozkanov, 2006: 18).

Bu okur-yazar halk şairlerinin, aldıkları medrese eğitimi sırasında İslami ilimlerin yanı sıra Türk dünyası edebiyatı ve daha geniş çerçevede Şark edebiyatıyla da tanışmış oldukları, eserlerine yansıyan bazı hususiyetlerden de anlaşılmaktadır.¹ Bu şairlerin -sadece isimlendirmeye sınırlı kalmış olsa da- "kazal" (gazel) adı verilen şiirler yazmış olmaları,² şiirlerinde kullandıkları kelime kadrosunun Kırgız şivesi sınırlarını aşarak Orta Asya'da yüzyıllarca edebî dil olarak kullanılan Çağatayca'nın etkisini çağrıştırmaları, kullandıkları mazmunlar, düşünce ve hayal dünyasıyla ilgili müşterekler, seçilen konular gibi birçok hususiyeti bu duruma örnek göstermek mümkündür. "Cazğış akın"ların eserleri üzerine incelemelerde bulunan Koylubayev, bu durumu şöyle açıklar:

"O zamanlarda, temelde İslâmî ilimlerin okutulduğu mektep ve medreselerin açılması ile buralarda dinî eserler ve Türkî halkların edebî eserlerinin yanı sıra Şark klasik edebiyatının da örneklerini tanımalarına imkân sağladığını söyleyebiliriz. Böylece Kırgız akınlarının eserlerinin yazılı edebiyat olarak gelişmesine İslâmî ilimler konusunda bilgisi olan, dinî eserleri, Türk ve Şark edebiyatlarını bilen, sözlü halk ürünleri ve 'tökmö akın' geleneğini birleştiren, özel bir 'tökmö' yeteneğine sahip insanların yol açtığını söylemek mümkündür. Bu edebî yeteneğe sahip kişiler, isimlerine kendi döneminde 'moldo'

* Dr., Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bkz. Erkebayev, A. (vd.). (1999). Kırgız Poeziyasının Antologiyası, 1. C. Bişkek, s. 10-19.

² Dönemin "cazğış akın"larının bu adla muhtelif şiirleri olduğu gibi (Bkz. Erkebayev, 1999), şiirleri "Kazaldar" adlı kitaplarda toplanan şairler de mevcuttur (Moldo Kılıç, 1991; Kalıgul, Kazıbek, 1992).

kelimesi eklenmesiyle tanınmış, günümüzde 'cazgiç akın'lar adlandırılmasıyla edebiyat tarihimizde yerlerini almışlardır." (Koylubayev, 2010: 5).

"Cazgiç akın"ların birçoğunun "moldo" (molla) olarak adlandırılması, Sovyet öncesi dönemde tahsil görmüş olan kişilerin genel olarak bu şekilde anılmasından kaynaklanmaktadır. Bu şekilde adlandırılan şairlerin en tanınmış olanları; Moldo Niyaz (1823-1896), Moldo Kılıç (1866-1917), Aldaş Moldo (1874-1930), Tokolok Moldo (1860-1942), Nurmoldo (1838 - 1920)'dur. Bu kişiler, medreselerde aldıkları eğitimle birlikte eserlerini yazılı hale getirerek aynı zamanda Sovyet öncesi dönem yazılı edebiyatının da temsilcileri olmuşlardır.³

Ancak o dönemde Kırgızların eserlerini basabilecek matbaaları bulunmadığından, onların yazdığı bu eserler elyazması nüshalar halinde kalmıştır. Bu durum, "cazgiç akın"lar eliyle başlatılan Kırgız yazılı edebiyatının gelişmesi önünde büyük bir engel teşkil eder. XX. yüzyıl başlarında ise bu eserlerin basılması bir yana elyazması nüshaları bile Sovyet rejimi tarafından "dinî", "tarihî gerçeklerle uyumsuz", "halk aleyhtarı görüşe sahip", vb. ifadelerle etiketlenmiş ve halkın bunları okumasına engel olunmuştur (Kariyeva, 2011: 3-4). Bu engellemeler sonucunda bahsi geçen eserler unutturulmaya çalışılmış ve bunların bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Bir kısım elyazması nüshalar da 90'lı yıllardan sonra bu konuda bilinçli olan araştırmacılar tarafından uzun uğraşlar sonucu tespit edilmiş ve yayınlanarak Kırgız edebiyatına kazandırılmıştır.

Bu şairlerin eserlerinden Arapça ve Farsçaya aşına oldukları Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan edebî eserlerden etkilendikleri anlaşılmaktadır (Sooronov, 2009: 93). Yaşanan süreç neticesinde Türk-İslam medeniyeti temelinde vücut bulan Orta Asya müşterek edebiyatına dâhil olma süreci yaşayan Kırgız şairlerin önü kesilmiştir. Nitekim bu şairler, sözlü geleneğin şekil ve ahenk hususiyetlerini korumakla birlikte Türkistan edebiyatının ortak mazmunlarından faydalanarak ve belli bir ölçüde bu edebiyatın dil özelliklerini eserlerine yansıtarak bu edebiyatın bir parçası olma sürecini yaşıyorlardı.

Sovyet dönemi ile birlikte çağdaş Kırgız şiirinin temelleri atılmaya başlamıştır. 1926'da Özerk Kırgız Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Kırgız yazar ve şairler eserlerini bastırabilecekleri matbaa imkânına kavuşur. Ancak onların bu imkânı kendi edebî anlayışlarına göre değil, onlara bu imkânı sağlayan rejimin istekleri doğrultusunda kullanmalarına müsaade edilmiş ve böylece Kırgız Sovyet Edebiyatının temelleri atılmıştır. Ancak Kırgız Sovyet Edebiyatının "her Türk topluluğuna yeni bir dil ve edebiyat" anlayışı, üst kimlik olarak benimsetilen "Sovyet Edebiyatı" anlayışı çerçevesinde ortak konu, mazmun, hayal dünyası vb. şiir özellikleri; Türk topluluklarının kendi kültürel kodlarından ve Türk İslam medeniyeti temelinde vücuda gelen edebiyatlarından uzaklaştırmıştır. Bu dönemden itibaren Kırgız şiirinde gelenek olarak sadece sözlü kültür ürünlerinin hususiyetlerini taşımasına müsaade edilmiş ve "Tamamen Marksist-Leninist ideolojinin diktası altında 'sosyalist realizm' ile sıkışan Kırgız edebiyatı ve sanatı yeni bir bakış açısı ve felsefi yaklaşımla, yeni tür ve tarzlar çerçevesinde gelişmiştir." (Calilov, 2011: 33).

Kırgız edebiyatında Sovyet döneminin ilk zamanlarından başlayarak genel itibarıyla rejimi övme ve rejimin görüşlerini halka anlatma işlevlerini üstlenmek zorunda kalan eserler görürüz.⁴ Bu durum İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam etmiş, savaşın başlamasını müteakip yayımlanan talimat doğrultusunda sanatçıların bütün sanat dallarında "Kızıl Ordu'nun ve bütün Sovyet halklarının kahramanlıklarını duyurması" ve halkın kahramanlık duygularını yükseltip savaşa hazırlaması istendiğinden Kırgız şiirinde de bu görevi ifa etmeye yönelik ürünler verilmiştir (Sadıkov, vd. 1987: 285). Savaş sonrasında ise savaşın toplum bilincinde yarattığı ağır travmayı gidermeye yönelik olarak kahramanlık, fedakârlık, vatanseverlik vb. konular ağırlık kazanmıştır.

Kırgız şiirinde 70'li yıllardan itibaren bir farklılaşma görülür. Bu dönemde edebiyat dünyasında adım atan A. Ömürkanov, K. Cumanazarov, T. Mukanov, E. Karagulova, K. Sabirov, E. Ermatov gibi genç şairler şiire yeni bir bakış açısı kazandırmışlardır (Pahırov, 2007: 3). Bu dönem şairlerinden biri olarak 1979'da "Ak Dil" adlı eseriyle edebiyat sahnesine çıkan Ermatov'un bu eserinden başlayarak günümüze kadar yayımlanan eserleri değerlendirildiğinde; Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönem Kırgız şiirinin geçirdiği değişimleri yansıttığı görülür. Özellikle onun Sovyet sonrası dönem eserlerinin Kırgız şiirinin geleceğine yön verecek nitelikler taşıdığı düşüncesiyle bu çalışmada şair Ermatov tanıtılacak ve bu düşünceyi destekleyen eserleri üzerinde durulacaktır.

1. Egemberdi Ermatov Kimdir?

Ermato, 1951 yılında Kırgızistan'ın Batken Eyaleti'ne bağlı Kadamcay Bölgesindeki Pum köyünde doğdu. 1970 yılında Oş şehrinde Pedagoji okulunu, 1979 yılında Moskova'da Gorkiy Edebiyat Enstitüsünü bitirdi. Eğitimini tamamladıktan sonra "Kırgız Madaniyatı", "Kırgız Ruhı" gazetelerinde ve "Muras", "Tulpar" dergilerinde çalıştı; 1997-2008 yılları arasında akademisyen olarak Batken Devlet Üniversitesinde

³ Bkz. Alahanoviç, S. (2004). *Beş Moldo (Moldo Niyaz, Nurmoldo, Moldo Kılıç, Aldaş Moldo, Moldo Bağış)*, Bişkek.

⁴ Bkz. Kapağan, E. (2015). *Kırgız Şiirinde Ekim Devrimi*, İstanbul.

ders verdi. Ermatov, 2013 yılından beri "Mamlekettik Til Boyunça Uluttuk Komissiya Töragası" (Kırgız Dil Kurumu Başkanlığı) görevini yürütmektedir.

Ermatov'un çocukluğu Kırgız sözlü kültür ürünlerinin canlılığını büyük ölçüde koruduğu, halk şiirlerinin ve destanların okunduğu bir ortamda geçti. Babası da halk destanları anlatan bir şairdi. Onun yeteneğinin ortaya çıkışı Moldo Niyaz, Tuyak, Abdurrahman Barpı, Toktogul gibi büyük Kırgız akınlının etkisiyle olmuştur. Daha öğrencilik yıllarında şiir yazmaya başlamış ve bu şiirleri yerel gazetelerde yayınlanmıştır. 1974-1979 yılları arasında Moskova'da eğitim alırken Rus edebiyatının klasik eserlerini derinlemesine okuma, onların edebî yönlerini inceleme fırsatı bulur. Bu yıllar aynı zamanda onun Batı ve Doğu edebiyatlarını da keşfettiği yıllardır (Pahırov, 2007: 13). Böylece şair çocukluk yıllarında itibaren içinde büyüdüğü Kırgız sözlü edebiyat geleneğini iyi tanıdığı gibi aldığı eğitimin ona tanıdığı fırsatlarla hem Batı hem de Doğu edebiyatlarına da hâkim olarak sahip olduğu bütün bu birikimi daha sonra ortaya koyacağı eserlerine de yansıtmıştır.

İlk olarak 1979 yılında basılan "Ak Dil" adlı eseriyle edebiyat hayatına adım atmış daha sonra sırasıyla **Şaar cana Tooluk** (1983), **Ömür İzderi** (1983), **Tuyaktın Irları** (1988), **Saymaluu Taş** (1992), **Mahabat** (1995), **Muhammed Paygamber: Dastan** (2001) kitapları yayınlanmıştır. Ermatov'un bütün eserleri şairin düşünce dünyasında meydana gelen değişimlere göre yeniden değerlendirilmiş ve kendi şiirlerinin yanı sıra Şark klasiklerinden yaptığı çeviriler ile deneme, dram türlerinde yazdığı tüm eserleri 2011 yılında yedi cilt halinde basılmıştır:

Birinci cilt, "**Mahabat**": Şairin "Muhabbet" konulu şiirlerini topladığı eserdir.

İkinci cilt, "**İsfayram Avazı**": Şairin belirli bir zamana mahsus yazdığı şiirlerini topladığı eserdir.

Üçüncü cilt, "**Muhammed Paygamber: Dastan**": Şairin Hz. Muhammed'in (S.A.V.) hayatını destanlaştırdığı manzum eserdir.

Dördüncü cilt, "**Ceti Suluu**": Nizami'nin "Yedi Güzel" adlı eserinin Kırgızcaya çevirisidir.

Beşinci cilt, "**Çığış Adabiyatı. Hikmetter**": Şairin Şark klasiklerinden ve Ahmed Yesevî'nin "Hikmet"lerinden Kırgızcaya tercüme ettiği şiirleri ihtiva eder.

Altıncı cilt, "**Esseler cana Dramalar**": Şairin deneme ve dram türünde yazmış olduğu eserleri ihtiva eder.

Yedinci cilt, "**Zaman Kayrık**": Şairin hayatının belirli dönemlerini anlatan şiirlerini ihtiva eder.

2. Ermatov ve Geleneğin Keşfi

Kırgızların yazılı edebiyata geçiş süreci Özerk Kırgız Cumhuriyetinin kuruluş yılı olan 1926'dan başlatılmaktadır. Bu görüşe göre Kırgızların daha önceleri yazılı bir edebiyatı yoktur ve göçebe yaşam tarzının bir sonucu olarak sadece sözlü kültür ürünleri vardır. Ancak bu görüş Kırgız edebiyatı tarihinin Sovyet döneminde yazılmış olmasının bir sonucudur. Modern Kırgız edebiyatının doğuşu ile ilgili böyle bir görüş kabul edilebilirse de Kırgızların yazılı edebiyata geçiş sürecini 20. Yüzyılın başından başlatmak 19. yüzyılda dönemin şartlarının kendilerine sunduğu imkânlar ölçüsünde eserlerini yazılı hale getirmiş olan Kırgız şairlerini görmezden gelmek, en azından yaptıkları işi küçümsemek anlamına gelecektir. Bu şairler eserlerini bastırarak geniş kitlelere ulaştırma ve böylece başlatmış oldukları akımı münhasır bir geleneğe dönüştürme imkânı bulamadıkları gibi daha sonraları iktidara gelen Sovyet rejimi tarafından bir kısmı sürgüne gönderilerek etkileri azaltılmıştır. Ortaya koydukları elyazması eserler ise yine rejim tarafından yasaklanmış ve kendilerinden sonra yetişen ediplerin bu eserlerden etkilenmesi engellenmiştir. Böylece temelleri yeni atılan Kırgız Sovyet Edebiyatı, medeniyet kökleriyle bağları koparılmak suretiyle rejimin istediği mecrada vücut bulmuştur.

Muhsin Macit'in modern Türk edebiyatında geleneğin izlerini araştırırken bulunduğu tespiti göre: "*Tarihinde kültür şoku yaşayan toplumlarda gelenek bilinci zayıflar. Fakat, en köklü devrimlerin yaşandığı toplumlarda bile geleneğin izleri büsbütün silinmez.*" (Macit, 1996: 11). Bu tespitin Kırgız edebiyatı için de geçerli olduğu, yaşanan süreçte ortaya çıkmıştır. Modern Kırgız edebiyatına Kırgızların göçebe kültürüne ait sözlü ürünlerinin etkisi, Manas destanı başta olmak üzere birçok destan, efsane, masal ve halk şiiri özelinde ortaya konulmuş, özellikle Aytmatov'un eserlerinde Kırgız folkloruna ait unsurların tespiti yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar da göstermiştir ki modern Kırgız edebiyatında folklorik unsurlar dışında "gelenek"e ait bir şey yoktur. Türk-İslam medeniyetinin doğduğu yer olan Orta Asya'da bulunan Kırgızların ortaya koyacakları yazılı edebiyatta bu medeniyetin izlerine rastlanmayışı yadigarınması gereken bir durumdur. Anlaşılan odur ki, onların yeni oluşturmaya başladıkları yazılı edebiyatta Türk-İslam medeniyetinin etkileri bilinçli olarak giderilmiş ve yeni eserlerin "gelenek" olarak sadece sözlü kültür ürünlerini ihtiva etmesine müsaade edilmiştir. Bu durumu Ermatov şöyle açıklar: "*Sovyetler Birliği döneminde Şark edebiyatı yükseköğrenim kurumlarında okutulmazdı. (...) O dönemin ideolojisinin Şark medeniyetine ne kadar değer verdiği, ona üvey muamelesi yaptığı bu durumdan bile anlaşılabilir. Şark edebiyatının zengin hazinesini, kadim tarihini bilmeden, insan tam manasıyla ilim sahibi olamaz.*" (Ermatov, 2011a: 182).

Bu görüşten hareketle çalışmamızda “**gelenek**” ifadesiyle sadece Kırgız şiir geleneği veya sözlü kültür ürünleri değil Şark edebiyatı ve bu edebiyata kaynaklık eden medeniyet temelleri kastedilmiştir. Ermatov’un sanat hayatına başladığı ilk dönemlerden itibaren düşünce dünyasında meydana gelen değişimler ve netice itibarıyla “geleneği” keşfi, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Egemberdi Ermatov, Kırgız şiirinde meydana gelen değişimleri bizzat yaşayan ve eserlerine de yansıtan bir şairdir (İsayeva, 2013: 176). Onun sanat hayatına atıldığı ilk dönemlerde ortaya koyduğu eserler ile son dönem eserleri karşılaştırıldığında bu değişimin ne kadar köklü olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Şairin ilk şiir kitabı olan “Ak Dil”de dönemin buhranlarını şairin kendi içinde yaşadığını görürüz.

<i>Tükürdüm betine men künümdüktün, Suurulup çıgıp ketip bara catam. Maydalangan sezimderdin arasınan Buyomdarga baylangan oylor menen</i>	<i>Tükürdüm yüzüne ben vaktin, Sıyrılıp çıkıp gidiyorum. Parçalanan hislerin arasından Eşyaya bağlanmış düşüncelerle</i>
...	...
<i>İşenbeymin kудayga, şaytanga da, Kудayım- Motsart, muzıka- tügöl akkan. Al şaytan cürögümö kirdi dağı "Sen kudaysın" dep şıbradı.</i>	<i>İnanmıyorum Tanrı'ya, Şeytan'a da, Tanrım, Mozart; müzik, kesintisiz akan. O Şeytan yüreğime girdi de "Sen Tanrı'sın" diye fıslıladı.</i>

(Ermatov, 1979: 18-19)

Sovyet döneminde Marksist-Leninist ideolojinin dayattığı ateist dünya görüşü ile “din, insanların başını döndüren afyon” olarak kabul edilmiştir. Kırgız edebiyatı da ateist dünya görüşü çerçevesinde kalıplanmış ve olumlu manada dini çağrıştıran edebi eserler ortaya konulmamıştır. Bu sebepten dolayı yetmiş yıl boyunca din temalı edebî eserler durmuştur (Calilov, 2011: 34). Ermatov’un bu şiirini de ihtiva eden ilk kitabında -dönemin şartlarının ve rejimin dayattığı materyalist dünya görüşünün bir neticesi olarak- kendini arayan ve hayatı anlamlandırmaya çalışan bir sanatçı görürüz. “Parçalanan hisler” ve “eşyaya bağlanmış düşünceler” ifadelerinden bunu rahatlıkla anlamak mümkündür. “Tükürdüm yüzüne ben vaktin, Sıyrılıp çıkıp gidiyorum.” ifadeleri ise onun mevcut halden rahatsızlığı ve bu arayışa yönelişi ile ilgili bir ipucu olarak değerlendirilebilir.

İkinci dörtlükte şairin kendi “ben”ine bir anlam kazandırma çabası dikkat çeker ki şairin başka şiirlerinde de aynı arayışları görmek mümkündür.⁵ O, şiirlerinde kendini arar. Bu arayış daha sonraları varlığı anlamlandırma ve “Tanrıyı arama” çabalarına dönüşecektir (Rayev, 2001: 8).

<i>Ne cönümdö aytkan Gegel maga emne, Kanday maga akıl beret Sokrat? Paygambar dep özümdü-özüm car salam Muhammed ne? Eski tarih titilgan</i>	<i>Ne söyledi Hegel bana, ne? Nasıl bana akıl verir Sokrat? Kendimi peygamber ilan ediyorum Muhammed ne? Eski, perişan tarih.</i>
---	---

(Ermatov, 1979: 57)

Sanat hayatının sonraki dönemlerinde hayatını destanlaştıracığı ve bu eseriyle övüneceği Hz. Muhammed ile ilgili ifadeler, onun düşünce dünyasındaki çalkantıları ve neticede ulaştığı noktayı ortaya koyması açısından çok önemlidir. Kendini arama, varlığı anlamlandırma ve “Tanrıyı arama” çabaları onu daha öğrencilik yıllarında tanıma fırsatı bulduğu Şark edebiyatına yönlendirmiş ve buradan okudukları onu adeta bir kemale erme ve “geleneği” keşfetme neticesine ulaştırmıştır. Bu süreçte yaşadığı ıstırapı daha sonraları kaleme aldığı aşağıdaki dizeler çok açık bir şekilde ortaya koyar:

<i>Ötkür elem, calın elem, çaş elem, Carık ele, colduu ele beşenem. Kańça colu azgırıktań kutulup Aman kaldım acıdaardın tişinen. Ölüp kalıp kayra baştan tirildim, Azabındı tarttım tıybay tilimdin. "Mından arı ötpö!" degen söz ukpay Çegin buzdum maga çiygen çiyimdin.</i>	<i>Keskin idim, alev idim, genç idim, Aydınlıktı, açıktı bahtım. Kaç defa azgınlıktan kurtulup Esen kaldım ejderhanın dışından. Ölüp kaldım, yeni baştan dirildim, Azabımı çektim durmaz dilimim. "Bundan öte gitme!" sözünü dinlemeyip Hattını bozdum bana çizilen sınırın.</i>
---	--

(Ermatov, 2011c: 34)

⁵ Bkz. Pahırov, K. (2011). “Mendegi Men: Teren Psikologiyaluu Çıgarma”, *El Agartuu*, S. 3 (4), s. 5-10.

Ermatov'un eserlerinde Kırgız şiirinde daha önce görülmemiş ölçüde Şark edebiyatıyla ilgili unsurlar ve bunu doğuran İslâm medeniyetine ait hususiyetler dikkati çekmektedir. Şairin eserleri genel itibarıyla değerlendirildiğinde Şark klasiklerinden tercümelerin ve bunların etkisiyle yazılmış şiirlerin önemli yer tuttuğu görülür. O, külliyyatının beşinci cildinde Şark edebiyatının ünlü şairlerinden örnekleri ve Ömer Hayyam, Nizami Gencevî, Celaleddin Rumî, Sadî, Hafız, Camî gibi Şark edebiyatının klasikleşmiş ediplerinin şiirlerini tercüme etmiştir. Tercüme yoluyla Kırgız edebiyatına kazandırdığı eserleri, bir tercümeden ziyade o şiiri Kırgızca olarak yeniden meydana getirme şeklinde yazdığı söylenebilir. Bu eserler, ahenk unsurlarından ödün verilmeden, okuyucusuna sıradan bir tercümenin ötesinde şiir zevki sunmuş ve bir tercüme şiir okuduğu hissini yaşatmayacak kadar ustalıkla ortaya konulmuştur.

Şair, Şark edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Nizami'yi kendisine üstat edindiğinden bahisle onun "Yedi Güzel" adlı mesnevisini Kırgızcaya tercüme ettiği süreçte taşıdığı kaygıları ve yaşadığı zorlukları şu dizelerle anlatır:

<i>"Kim ele?" deyt. "Egemberdi", deşet el.</i>	<i>"Kimdi Egemberdi?" der halk</i>
<i>Nizamiden okugan deyt bilse eger.</i>	<i>Nizami'den okumuş der, bilse eğer.</i>
<i>Bul dastandın tübü miñ cıl art cakta,</i>	<i>Bu destanın kökü bin yıl geride,</i>
<i>Ustat maga kacıbas küç, dem bereer.</i>	<i>Üstat bana sarsılmaz güç, nefes verir.</i>
<i>Ustat menen ceti cılı taymaşkam;</i>	<i>Üstat ile yedi yıl güreştim;</i>
<i>Ceti cılı söz talaşp çırdaşkam.</i>	<i>Yedi yıl söz kavgası eyledim.</i>
<i>Uşul colgo alıp keldi akırı,</i>	<i>Bu neticeye ulaştırdı sonunda,</i>
<i>Ustatıma bergen coobum şul dastan.</i>	<i>Üstadıma verdiğim cevap, bu destan.</i>

(Ermatov, 2011b: 7)

O, hiçbir şairden Nizami'den aldığı kadar ders almamıştır. Bunun sebebini de Nizami'nin "Yedi Güzel" adlı eserini tercüme etme süreci olarak gösterir. Ermatov, bir denemesinde bu süreci "*onun elinde beş yıl okudum.*" ifadeleriyle anlatmaktadır (Ermatov, 2011a: 167). Bu sürecin nihayetinde Kırgız edebiyatında oldukça ses getiren ve yeni bir soluk olarak algılanan "Muhammed Paygamber: Dastan" eserini kaleme alır.⁶

Ermatov, sadece Nizami'den değil Türk dilinin büyük şairi Ali Şir Nevaî'den de etkilendiğini şiirinde belirtir. Özellikle Türk dilinin güçlenmesi ve yaygınlaşması açısından onun ne kadar büyük bir rol üstlendiğini belirten dizeleri aşağıda verilmiştir. Bu dizeler aynı zamanda Ermatov'un -bir şair olarak kendisini tanımladığı, edebiyat dünyasında konumlandığı ifadeleri ihtiva eder. O, Şark edebiyatını bir akım olarak görmüş, kendisi de bu akıma girerken sırtını "Manas" destanı gibi zengin bir kültür mirasına dayamış, böylece cesaret bulmuştur.

<i>Şeyh Navoi ırdın piri, zalkarı,</i>	<i>Şeyh Nevaî şiirin pîri, ulusu,</i>
<i>sen arkaluu türk tilinin alkağı</i>	<i>Sen güçlü Türk dilinin burcusun</i>
<i>Horasanda, Misir menen Turanda</i>	<i>Horasan'da, Mısır ile Turan'da</i>
<i>şñğıragan küügö kelip tarkadı.</i>	<i>Yankılanan sedası (seninle) yayıldı.</i>
<i>Nizamini arıstan dep sezçü eleñ,</i>	<i>Nizamî'yi arslan gibi görmüştün,</i>
<i>anı menen ten taylaşp kettiñ sen.</i>	<i>Onun ile boy ölçüşüp durmuştun.</i>
<i>Türktün kooz, keremettüü sözdörün</i>	<i>Türk'ün güzel, kerametli sözlerini</i>
<i>cıldız kılıp ay-aalamga septiñ sen.</i>	<i>Yıldız kılıp tüm âleme sen saçtın.</i>
<i>Oşol sözdün ottoy ısıq ilebi</i>	<i>İşbu sözün od gibi sıcak nefesi</i>
<i>kanga siñip kökürögüm eeledi.</i>	<i>Kanuma sinip yüreğime sahip oldu.</i>
<i>Ustattardın colu menen baratam,</i>	<i>Üstadların yolundan yürüyorum,</i>
<i>oor cüktü moyunga alıp men emi.</i>	<i>Ağır yükü sırtlayarak şimdi ben.</i>

⁶ Bu destanın Kırgız edebiyatının son yıllardaki gelişimine bir gösterge olması, Şark klasikleri ve onun içinde Kırgız edebiyatı tarihindeki geleneksel İslâm anlayışının modern Kırgız edebiyatında ilk kez ortaya çıkarılarak Kırgız edebiyatında bu yönde atılacak adımlara öncülük etmesi, Hz. Muhammed'in hayatını anlatan ilk destan olması vb. sebeplerle bir grup bilim adamı tarafından Kırgız edebiyatında önemli bir yeri olan "Toktogul Devlet Ödülü"ne aday gösterilmiştir. Bkz. Abdurasulov, İ.A. vd. (2004). "İyman Dastanı", *Kırgız Tuusu*, S. 53, s. 18.

Ayrıca Kırgız bilim adamlarının önde gelen başka isimlerinin bu eserle ilgili yazdıkları makalelerde ayrıntılı değerlendirmeler neticesinde onu, bahsi geçen ödüle layık bulduklarını görüyoruz (Tairov, 2004; Şamşiyev, 2004).

"Manas" sinduu uluu başat barında,
kirdim korkpoy düynölük çoñ agımğa.
Aytmatovdoy uul bergen kргыз el,
Ermatovdoy akın keldi kabılđa...

"Manas" gibi ulu başat (hazır) varken,
Girdim korkmadan dünyanın büyük akımına.
Aytmatov gibi oğul veren Kırız eli,
Ermatov gibi akın geldi, kabul et...

(Ermatov, 2011b: 297)

3. Geleneğin İhyası: "Muhammed Paygamber: Dastan"

Şair kitabın ilk sayfasında eserini tanımlarken "Dünya edebiyatında ilk kez yazılan Ulu Peygamber'in hayatını ve İslâm öğretisini teşhir eden destan" (Ermatov, 2011b: 4) ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeyle Hz. Muhammed'i öven ve tavsif eden *naat*, onun doğumunu anlatan *mevlid*, onun hayatını anlatan *siyer* gibi türlerden farklı olarak onun hayatının manzum bir destan formunda ilk defa yazıldığını ortaya koyar ki eseri değerli kılan en önemli özelliğin bu olduğu söylenebilir. Her ne kadar Arap ve Fars edebiyatlarında ve daha genel çerçevede Şark edebiyatında Hz. Muhammed'in hayatını anlatan mensur eserler yazılmışsa da bu konuda manzum bir eserin ilk defa Kırız bir şair tarafından yazılmış olması eserle ilgili yapılan değerlendirmelerde üzerinde durulan bir konudur (Madimarov, 2004: 8). Ermatov, Şark edebiyatında oldukça fazla yer alan bir konuyu, bir Kırız şair olarak, Kırız sözlü kültür geleneğinin sembolü olan destan türü ile birleştirmenin farklılığını ortaya koymuştur.

*Buğa çeyin eç kim mınday dastandı
Cazgan emes oşonduktan kunu artık.*

Şimdiye kadar kimse böyle bir destan
Yazmamıştır, bu sebeple değeri fazla

(Ermatov, 2011b: 9)

Eser, 473 sayfalık uzun bir manzumedir. Şair eserine yine manzum olarak yazdığı bir önsöz (Bet Açar) bölümüyle başlamış; bu bölümde, eseri yazmaya hangi duygular içinde ve hangi düşüncelerle başladığını büyük bir içtenlikle ortaya koymuştur.

Şair her fırsatta bu destanı yazmaya geç başladığından bahsetmektedir. Aslında bu ifadeler, destanı yazana kadarki süreçte yaşadıklarıyla ilgili bir özeleştiri mahiyetindedir. Onu rahatsız eden destanı geç yazmasından ziyade, onu yazma olgunluğuna daha önce ulaşamamış olması ve geçen süreçte yaptığı hatalardır denebilir.

...
*Çoñ dastandı tobokel dep baştadım,
Keç baştadım, keç cetildim, keç bildim.*

*Büyük destana tevekkül diye başladım,
Geç başladım, geç yetiştim, geç bildim.*

...
*Eliüü çaşka keleyin dep kalıpımın.
İrskısın terip cedim kayıptın.
Bul düynödö ne bir dañgır col catsa,
öz başımdı şorgo alparıp sayıpımın.*

*Elli yaşa geleyim diye beklemişim.
Rızkını derip yedim gaibin.
Bu dünyada doğru yol varken,
Kendi başımı sıkıntıya sokmuşum.*

...
*Bul dastanga tüz col menen kelbedim,
kelgençektı azap tartıp terdedim.
Başka akındar daay albay korkuşkan
Everesti bağıntam dep melcedim.*

*Bu destana düz yol ile gelmedim,
Gelene dek azap çektim, terledim.
Başka şairler, gözü kesmeyip korkmuşlar
Everest'e boyun eğdirmeyi hedefledim.*

(Ermatov, 2011b: 5-8)

Ermatov, sanat hayatında bu destanı yazana kadar geçirdiği süreçte yaşadığı buhranları, arayışlarının iç dünyasında oluşturduğu ıstırapı bu dizelerle anlatır. Ona göre şimdiye kadar başka şairlerin böyle bir eser yazmayışının temelinde, bunu göze alamayışları yatar. Kendisi eserin girişinde ne kadar büyük bir işe kalkıştığının farkında olduğunu ve hedefini ne kadar yüksek tuttuğunu "Everest'e boyun eğdirmeyi hedefledim." dizesiyle ortaya koyar.

Destanın ilk bölümünde klasik edebiyatın nazım biçimlerinden biri olan "mesnevi"deki münacat bölümünü hatırlatacak biçimde "Alla Taalaga Maktoo" (Allah Teâlâ ya Övgü) bölümü yer alır. Bu bölümde Allah'a övgünün yanı sıra şairin Allah karşısında duygularını ifade ettiği, hatalarından dolayı pişmanlığını dile getirdiği dizeler yer alır. Burada yine şairin "ben" merkezli bir anlatımı tercih ettiğini görüyoruz; ancak sanat hayatının başlangıç yıllarında yazdığı şiirlerin aksine, buradaki "ben", Yaratıcı karşısında kendisini "kul" olarak konumlandıran ve acizliğini dile getiren bir insanı temsil eder.

Kap kaydağı kara tüngö kabılam,

Uzaklarda kara geceye düştüm,

ırgıtılam altın taacı tagıman.
Keçee külüp, bugün ıylap şordomun,
ümütümdü üzöm aruu canuman.

...

Bir münötkö çıgıp kalsañ dilimen,
künöölüü dep kaarına ilinem.
Mağa mınça maani-mañız beresin...
Men uçkan çañ! Andan artık kim elem?

...

Oo, Caratkan! Senin dartıñ, ildetiñ
ildet emes- mağa bergen şerbetiñ,
can tartkanın, carıgındı çaçkanıñ,
tagdırıma ıroologon döölötüñ.

...

Sensin menin aktoočum da, sotum da.
Kılğan işim salınuu büt çotunda.
Iraazımın apkırsen da beyişke,
küygüzsön da tozogundun otunda.

...

Cürögümö kirip aldıñ nur bolup,
kömököydön atıp çıktıñ ır bolup.
Bir mezgilde on segiz miñ aalamda
sen çaşaysıñ tuybas, tuyuk sır bolup.

...

Saga barçu sanagı çok col catat.
Col izdegen büt coorutup adaşat.
Bardık coldun cetken çegi bir özüñ,
cetkirbesten azgırktar arbaşat.

...

Bu bölümden sonraki “Arapstan Cönündö Söz” (Arabistan Hakkında Söz) başlığı altındaki bölüm ise geleneksel destanların yapısal özelliklerine uygun olarak destanın “hazırlık bölümü”nü oluşturmaktadır. “Türk destanları genelde soyların sakin hayatını tasvir etmekle başlar. Bunun dışında belli bir soyun üyesinin serveti de tasvir edilmektedir (genelde gelecekte doğacak olan baatırın babası anlatılmaktadır). Bu tür metot dinleyicileri bir epik dünyaya götürür.” (İbrayev, 1997: 12). Kırgız destancılık geleneğinde de “Manas” başta olmak üzere birçok destanda mevcut olan bu bölümde destancı, mekânı ve boyu tasvir ederek dinleyicinin hayal dünyasını daha sonra anlatılacak olaylara hazırlama amacı güder. Destanlarda bu bölüme oldukça geniş yer ayrıldığı görülür. Bunun en önemli sebebi destanın daha sonraki epizotlarının anlatımına da bu bölümde zemin hazırlanmasıdır. Bu bölümde ve daha sonraki epizotlarda kişilerin ve mekânların büyük bir çoğunluğu aynı olduğundan bu bölümde yapılan ayrıntılı kişi tanıtımları ve mekân tasvirleri destanın ileriki bölümleri için de işlevselliğini korur.

Arapstan bozorgon çöl, boz talaa.
Meken bolgon kumga, şıbak, şamalga.
Al-Maarinin kayrıktarı şarpıldayt
Pers buluñu, Kızıl deñiz şarında.

Hicazdın tooloru miñ çakırım,
Efrattın ugat küüsün, taşkınun.

Ayrıldım altın tac ile tahtımdan.
Dün gülerken bugün azap içindeyim,
Ümidimi kestim tatlı canımdan.

Bir dakika çıksan gönlümden,
Günahkârım diye kahrolurum.
Bana bunca mana, değer verirsin...
Ben uçan toz! Daha başka neyim ki?

Ey Yaratan! Senin derdin, illetin
İllet değil, bana verdiğin şerbettir,
Teveccühiin, nurunu saçman,
Kaderime bahşettiğın devlettir.

Sensin benim avukatım da, mahkemem de.
Yaptıklarımın hepsi senin hesabında.
Razıyım koysan da Cennete
Yaksan da cehenneminde, od'unda.

Yüreğime girdin nur olarak,
Gönlümden çıktın şiir olarak.
Bir zamanda on sekiz bin âlemde
Sen yaşarsın duyulmaz, bilinmez sır olarak.

Sana gelen sayısız yol vardır.
Yol arayan hep yorulup şaşırır.
Tüm yolların vardığı sınır bir sensin,
Vardırmandan azdıranlar kandırır.

(Ermatov, 2011b: 10-14)

Arabistan bozarmuş çöl, boz ova.
Mekân olmuş kuma, dikene, rüzgâra.
El-Maarri'nin nakaratları yankılanıyor
Pers Körfezi, Kızıldeniz akıntısında.

Hicaz'ın dağları bin çağırım⁷,
Efrat'ın nâmesini, coşkusunu duyar.

⁷ “Çağırım” geleneksel Kırgız destanlarında da kullanılan bir uzaklık ifadesidir. Her “çağırım” yaklaşık olarak bir kilometrelik uzaklık için kullanılır.

Siriyanın çölü catkan kızıl kum,
Macnun ırdap ötkön Leyli aşığın.

...

Ismayıldan taralat deyt araptar,
munu kıyın takıbal arıktaar.
A İsaktan cööt eli taralat,
"İncildin" bul baragında anuk bar.

...

Suriye'nin çölü kızıl kum dolu,
Mecnun aşığı Leyla'ya şiir okumuştı.

İsmail'den türemiş derler Araplar,
Bunu ünlü bilginler açıklar.
O İshak'tan Yahudiler türemiş,
Bu, İncil'in sayfalarında açık var.

(Ermatov, 2011b: 17-26)

Yukarıdaki dizelerde şair Arabistan'la ilgili tasvirler yaptıktan sonra Arap halkının yaşam biçimlerini tanıtan dörtlüklerle devam eder. Onların kültürel özelliklerini olumlu ve olumsuz yönleriyle ortaya koyduktan sonra bu toplumda yaşanan karışıklıklardan ve içtimai hayatın aksayan yönlerinden bahisle kahramana ihtiyacın hissedildiği bir toplum tablosu çizer. Destanların "hazırlık bölümü"nde kahramanın ailesi, boyu ve mekânının tanıtımında destanlarda anlatılan topluluğun yaşam biçimi ve evreni algılayış biçiminin de oldukça etkili olduğu bilinmektedir. "Muhammed Paygamber" destanında da anlatıma Arabistan'ın ve orada yaşayan toplumun tanıtımıyla başlanması, destanlarda kahramanın dünyaya gelmesinden önceki durumu anlatmak ve dinleyiciyi epik dünyaya götürmek için çizilen bir tablo olarak karşımıza çıkmaktadır.

"Muhammeddin Balalık Çağı" (Muhammed'in Çocukluk Dönemi) bölümünün de yine geleneksel destan yapısına uygun olarak eserde yer aldığı görülmektedir. Destanlarda kahramanın olağanüstü doğumu epizodu, en tipik unsur olarak karşımıza çıkar. Halkın muhayyilesindeki kahraman tipinin sıradan olamayacağı ve olağanüstü özelliklere sahip bulunması gerekliliği, halkın duygu, düşünce ve hayal dünyasının bir yansıtıcısı olan destan anlatıcısının da buna uygun hareket etmesi sonucunu doğurur. "Muhammeddin Balalık Çağı" bölümü bu amaca hizmet etmek üzere şair tarafından esere eklenmiş ve Hz. Muhammed'in çocukluk yıllarında meydana gelen olağanüstü olaylar destanın bu bölümünde geleneksel yapıya uygun olarak yer almıştır.

Destanların alışlagelen epizot yapısına göre kahramanın çocukluğunu takip eden olaylar şöyle sıralanır: kahramanın evliliği, savaşları, büyük zaferi ve ölümü. "Muhammed Paygamber: Dastan"ında da bu yapıya uygun olarak yer alan bölümler şunlardır: Hz. Muhammed'in evliliği, Savaşları, Mekke'nin fethi, "Peygamberin Ölümü".

Ermatov'un yazmakla en çok övündüğü eseri şüphesiz "Muhammed Paygamber: Dastan"ıdır. Sanat hayatının başından itibaren atlattığı badireler, "azap çekip terledim" ifadeleriyle anlattığı zorlu süreç, onu "düz yol ile gelmediği" bir neticeye ulaştırmıştır. Ortaya çıkan eserin kendisi için neyi ifade ettiğini de şu dizelerle anlatır:

...

Buga çeyin bermet bolso tizgenim,
emi almaz çaçılamdı çaçayın.

Şimdiye kadar inci ise dizdiğim,
Şimdi elmas saçılarımı saçayım

(Ermatov, 2011b: 6)

Sonuç

Egemberdi Ermatov'un çocukluğu Kırgız sözlü kültür geleneğinin çok canlı yaşadığı, destanların söylendiği bir ortamda geçmiştir. Moldo Niyaz, Tuyak, Abdurrahman Barpı, Toktogul gibi büyük Kırgız akınlarının etkisiyle şiir yeteneği ortaya çıkan şair ilk zamanlarda, yaşadığı dönemin sosyal şartları ve politik sınırları arasına sıkışmış bir sanatçı olarak karşımıza çıkar. Bu süreçte yaşadığı ıstırapları ve bunlardan kurtulmaya yönelik bir arayışı şiirlerinde yansıtır. Öğrencilik yıllarında merak saldığı Şark edebiyatına yönelişi sonucunda arayışları bir netice vermiş olur. 90'lı yıllardan itibaren özellikle Kırgızistan'ın bağımsızlık sürecine girmiş olmasının da rahatlığıyla eserlerini Şark edebiyatına yöneltir. Bu sürecin sonucunda ortaya çıkan en önemli eseri olan "Muhammed Paygamber: Dastan", onun çocukluk yıllarından itibaren elde ettiği tüm birikimlerin bakiyesidir. Bu eserde hem Kırgız destan geleneğine ait hususiyetleri, hem Şark edebiyatının tesirini hem de modern Kırgız şiirinin yapısal özelliklerini bulmak mümkündür.

Sovyet sonrası dönemde Kırgız edebiyatında bir duraklama olmasından dolayı yaşanan kaygılar dikkate alındığında Ermatov'un eserleri ayrı bir önem kazanmaktadır. Ermatov'un Sovyet döneminde edinilen birikim ve tecrübeyi de kullanarak kendi kültürel kodlarına uygun olan ve kendi medeniyet temelleri üzerinde inşa edilen bir Kırgız şiirinin oluşması gayesine büyük katkı sağladığını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

ABDURASULOV, İ.A. (vd.). (2004). "İyman Dastanı", *Kırgız Tuusu*, S. 53, s. 18.

ALAHANOVİÇ, Sadık. (2004). *Beş Moldo (Moldo Niyaz, Nurmoldo, Moldo Kılıç, Aldaş Moldo, Moldo Bağış)*, Bişkek.

- CALİLOV, A. (2011). "Akın E. Ermatov' dun 'Muhammed Paygamber' Dastanı cana Anın Tili Cönündö Ayırım Pikirler", *El Agartuu*, S. 1(2), s. 33-40.
- ERKEBAYEV, Abdıganı (vd.). (1999). *Kırgız Poeziyasının Antologiyası*, c. 1. Bişkek.
- ERMATOV, Egemberdi (1979). *Ak-dil*, Bişkek.
- ERMATOV, Egemberdi(2011a). *Esseler cana Dramalar*, Bişkek.
- ERMATOV, Egemberdi (2011b). *Muhammed Paygamber: Dastan*, Bişkek.
- ERMATOV, Egemberdi (2011c). *Zaman Kayrık*, Bişkek.
- İBRAYEV, Şakir (1997). *Poetika Oguzskogo Geroičeskogo Eposa*, Almatı: Gılım.
- İSAYEVA, Sayra (2013). "İzdenüü Cana Tabılga", *Canı Ala-Too*, S. 5, s. 176-180.
- KALIGUL, KAZIBEK (1992). *Kazaldar* (Haz. Ümotaliyev, Ş.), Bişkek.
- KAPAĞAN, Enver (2015). *Kırgız Şiirinde Ekim Deorimi*, İstanbul.
- KARIYEVA, Anarkül (2011). *Cazgıç Akındar cana Kırgız Tarihi (XIX. k. XX. k. Başı)*, Bişkek.
- KOYLUBAYEV, Keldibek (2010). *Cazgıç Akındarın Çıgarmaçılığ (Moldo Niyaz, Moldo Kılıç, Aldaş Moldo)*, Karakol.
- MACİT, Muhsin (1996). *Gelenekten Geleceğe*, Ankara.
- MADİMAROV, Mahamatsaid (2004). "Kırgız Poeziyasında Çon Buruluş", *Erkin Too*, S. 53, s. 8-9.
- MOLDO KILIÇ (1991). *Kazaldar* (Haz. Sooronov, O.), Frunze.
- OBOZKANOV, Abdısalam (2006). *Tökmöülüktün Başatı, Kalıptanuu Etaptarı cana Sinkrettüü Tabiyatı*, Bişkek.
- PAHIROV, K. (2007). *Akın Egemberdi Ermatovdun Poeziyası*, Oş.
- PAHIROV, K. (2011). "Mendegi Men: Teren Psihologiyaluu Çıgarma", *El Agartuu*, S. 3 (4), s. 5-10.
- RAYEV, Sultan (2001). "El Akını Egemberdi Ermatovdun Çıgarmaçılığına Köz Karaş", *Erkin Too*, S. 99, s.8.
- SADIKOV, A. (vd.). (1987). *Kırgız Sovyet Adabiyatının Tarihi*, c. I. Frunze.
- SOORONOV, Omor (2009). *Kol Cazmalar Cönündö Söz. Makalalar*, c. I. Bişkek.
- ŞAMŞİYEV, Orunbay (2004). "Akındarın Kan-Canınan Caralğan Çogarma", *Kırgız Tuusu*, S. 50, s. 19.
- TAİROV, Mitalip (2004). "Ölböstük Cönündö Söz", *Kırgız Ruhu*, S. 26, s. 14.
- TURGANBAYEV, N. (v.d.) (2008). *Kırgız Respublikasının Cazuuçuları*, c. II. Bişkek.